

**STALIN DAVRIDAGI DEPORTATSIYALARNING DEMOGRAFIK VA
IJTIMOIY OQIBATLARI: INSON YO'QOTISHLARI, MADANIY
MEROS VA TARIXIY XOTIRA**

Abu Rayhon Beruniy Universiteti o'qituvchisi

Nuralova Nigora Mansur qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Stalin davrida Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan ommaviy deportatsiyalarning demografik, ijtimoiy va madaniy oqibatlari tarixiy manbalar hamda ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda majburiy ko'chirish natijasida yuzaga kelgan ortiqcha o'limlar, tug'ilish ko'rsatkichlarining pasayishi, oilaviy aloqalarning buzilishi, an'anaviy yashash muhitining yo'qolishi va milliy madaniyatni saqlash muammolari yoritiladi. Qrim tatarlarining 1944-yildagi deportatsiyasi asosiy misol sifatida tanlanib, ushbu jarayonning O'zbekiston SSRdagi demografik va ijtimoiy oqibatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, deportatsiya qilingan xalqlarning tarixiy xotirasi, avlodlararo xotira uzatilishi va ona yurt tushunchasining shakllanishi ko'rib chiqiladi. Maqolada demografik yo'qotishlarni hisoblashda aholi ro'yxatlari, arxiv statistikasi va demografik qayta tiklash usullarining imkoniyatlari hamda cheklovlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Stalin davri, deportatsiya, demografik yo'qotishlar, ortiqcha o'lim, tug'ilish tanqisligi, qrim tatarlar, O'zbekiston SSR, madaniy meros, tarixiy xotira, maxsus ko'chmanchilar.

XX asrning 1930–1950-yillari Sovet Ittifoqi tarixida siyosiy repressiyalar, majburiy ko'chirishlar va aholini davlat nazorati ostida qayta joylashtirish jarayonlari bilan tavsiflanadi. Stalin boshqaruvi davrida amalga oshirilgan deportatsiyalar millionlab insonlarning yashash hududi, oilaviy munosabatlari, mehnat faoliyati va madaniy hayotiga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu siyosatning oqibatlari faqat ko'chirilgan aholi soni bilan cheklanmay, o'lim ko'rsatkichlari, tug'ilish

dinamikasi, ijtimoiy aloqalar va milliy o'zlikning saqlanishida ham namoyon bo'ldi.

Deportatsiya tarixini o'rganishda uning siyosiy sabablarini aniqlash bilan bir qatorda, majburiy ko'chirishdan keyin yuzaga kelgan uzoq muddatli oqibatlarni ham tadqiq etish zarur. Chunki davlat tomonidan belgilangan ma'muriy choralar aholi hayotining eng muhim sohalari — yashash joyi, oila, mehnat, ta'lim, til va madaniy an'analarga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

J. Otto Pohlning "Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949" nomli tadqiqoti Sovet Ittifoqidagi etnik deportatsiyalar va ularning oqibatlarini o'rganishda muhim ilmiy manbalardan biridir[1]. Aleksandr Statiev esa deportatsiyalarning rasmiy maqsadlari bilan amaliy natijalari o'rtasidagi farqni tahlil qilib, yuqori o'lim ko'rsatkichlarini faqat davlatning e'lon qilingan niyatlari bilan izohlab bo'lmashligini ta'kidlaydi[2].

Mazkur maqolada demografik oqibatlar aholi sonining o'zgarishi, o'lim va tug'ilish ko'rsatkichlari orqali; ijtimoiy oqibatlar esa oilaviy munosabatlar, mehnat, turar joy, ta'lim va jamoaviy hayotdagi o'zgarishlar orqali tahlil qilinadi. Madaniy meros va tarixiy xotira masalalari deportatsiya qilingan xalqlarning o'zligini saqlash hamda o'tmish tajribasini keyingi avlodlarga yetkazish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Tadqiqotning asosiy misoli sifatida qrim tatarlarining 1944-yildagi deportatsiyasi tanlangan. Stalin davridagi deportatsiyalarning demografik va ijtimoiy oqibatlarini aniqlash, inson yo'qotishlarining asosiy sabablarini tahlil qilish hamda madaniy meros va tarixiy xotiraga ko'rsatgan ta'sirini ochib berishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat bo'lib deportatsiyalarning demografik oqibatlarini o'rganish; ortiqcha o'lim va tug'ilish tanqisligi tushunchalarini farqlash; majburiy ko'chirishning oilaviy va ijtimoiy hayotga ta'sirini aniqlash; O'zbekistonga deportatsiya qilingan qrim tatarlarining yashash sharoitlarini tahlil qilish; madaniy meros, milliy o'zlik va tarixiy xotiraning saqlanish mexanizmlarini yoritish.

Deportatsiyalarning demografik oqibatlarini baholash tarixiy

tadqiqotlarning murakkab yo'nalishlaridan biridir. Buning asosiy sababi shundaki, aholi sonidagi o'zgarishlar faqat bevosita o'limlar bilan belgilanmaydi. Majburiy ko'chirish sharoitida tug'ilishning kamayishi, migratsiya, kasalliklar, oilalarning ajralishi va statistik hisobdagi kamchiliklar ham umumiy demografik manzaraga ta'sir ko'rsatadi.

Demografik tahlilda, avvalo, uchta tushunchani farqlash lozim: bevosita qayd etilgan o'limlar, ortiqcha o'limlar va tug'ilishlar tanqisligi. Bevosita qayd etilgan o'limlar ma'lum davrda rasmiy hujjatlarda vafot etgan sifatida qayd qilingan shaxslar sonini anglatadi. Biroq tarixiy sharoitlarda barcha o'limlar o'z vaqtida va to'liq ro'yxatga olinmagan bo'lishi mumkin. Ortiqcha o'limlar esa muayyan davrda qayd etilgan yoki hisoblab chiqilgan o'limlar soni bilan deportatsiya yuz bermaganida kutilishi mumkin bo'lgan o'limlar soni o'rtasidagi farqdir. Bu ko'rsatkich demografik yo'qotishlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega, biroq uning qiymati tanlangan taqqoslash modeli va hisoblash usuliga bog'liq. Tug'ilishlar tanqisligi muayyan davrda real tug'ilgan bolalar soni bilan deportatsiya bo'lmagan sharoitda kutilishi mumkin bo'lgan tug'ilishlar soni o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Tug'ilishlar tanqisligi o'limlar soni emas, balki aholining tabiiy o'sish imkoniyatlari cheklanganini ko'rsatuvchi demografik mezondir.

Qrim tatarlarining 1944-yildagi deportatsiyasi bo'yicha O. M. Gladun, O. P. Rudnytskyi va N. V. Kulyk tomonidan olib borilgan tadqiqot aynan shu metodologik farqlarni hisobga oladi. Mualliflar 1926, 1939 va 1959-yillardagi aholi ro'yxatlari, hayotiy statistika va migratsiya ma'lumotlaridan foydalanib, 1927–1959-yillar uchun demografik balansni qayta tiklashga harakat qilgan.[3]

Mazkur tadqiqotning ahamiyati shundaki, unda faqat deportatsiya qilinganlar soni hisobga olinmaydi. Aholining deportatsiyadan keyingi tabiiy harakati ham tahlil qilinadi. Bunday yondashuv majburiy ko'chirishning demografik ta'siri bir necha yil davomida namoyon bo'lishini aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, demografik rekonstruksiya natijalari tarixiy haqiqatning mutlaq va o'zgarmas ko'rsatkichi sifatida qabul qilinmasligi kerak. Aholi

ro'yxatlaridagi farqlar, tug'ilish va o'limlarni hisobga olishdagi kamchiliklar, migratsiya ma'lumotlarining to'liq emasligi hamda deportatsiyadan keyingi tabiiy o'sishni taxmin qilish usuli yakuniy natijalarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ilmiy maqolada har bir statistik ko'rsatkichning manbasi, vaqt oralig'i va hisoblash usulini ko'rsatish zarur. Ayniqsa, ortiqcha o'limlar va tug'ilishlar tanqisligini bir xil tushuncha sifatida ishlatish ilmiy xatoga olib keladi.

Deportatsiyalarning eng og'ir oqibatlaridan biri inson yo'qotishlari bo'ldi. Majburiy ko'chirish jarayonida odamlarning yashash joylari o'zgartirildi, ko'plab oilalar uzoq masofalarga temiryo'l orqali olib ketildi va yangi hududlarda qisqa vaqt ichida joylashtirildi. Bunday sharoitda oziq-ovqat, ichimlik suvi, turar joy va tibbiy xizmat bilan ta'minlash masalalari keskinlashdi.

1944-yil may oyida qrim tatarlarini deportatsiya qilish bo'yicha Sovet hukumati qarori qabul qilindi. J. Otto Pohlning 2024-yilda chop etilgan tadqiqotiga ko'ra, deportatsiya operatsiyasi 18–20-may kunlari amalga oshirilgan va qariyb 200 ming kishi majburan ko'chirilgan. Ularning katta qismi O'zbekiston SSRga yuborilgan[4].

Deportatsiya qilingan aholini qisqa muddatda joylashtirish zarurati yangi hududlarda moddiy ta'minot bilan bog'liq muammolarni yuzaga keltirdi. Oziq-ovqat tanqisligi, bezgak kabi kasalliklar, to'yib ovqatlanmaslik va moslashishdagi qiyinchiliklar o'lim xavfini oshirgan. Bu holatlar, ayniqsa, bolalar, keksalar va sog'lig'i zaif kishilar uchun og'ir oqibatlarga olib kelgan.

Pohlning tadqiqotida 1944-yilning dastlabki oylaridan boshlab O'zbekistonga joylashtirilgan qrim tatarlarining moddiy sharoitlari va o'lim holatlari arxiv ma'lumotlari asosida ko'rib chiqiladi[5]. Ushbu ma'lumotlar deportatsiya faqat transport orqali ko'chirish bilan tugamaganini, balki ko'chirilganlarning yangi hududda yashab qolish imkoniyatlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi.

Demografik yo'qotishlarning miqdorini aniqlashda Gladun, Rudnytskyi va Kulykning tadqiqoti alohida ahamiyatga ega. Mualliflar 1944–1956-yillarda maxsus ko'chmanchilar sharoitida yashagan qrim tatarlarining ortiqcha o'limlarini

taxminan 49,2 ming kishi deb baholagan. Ushbu miqdor ularning hisob-kitobida 1944-yil 18-may holatidagi aholi sonining 25,4 foiziga teng deb ko'rsatilgan.

Mazkur raqamni talqin qilishda muhim metodologik jihat mavjud. 49,2 ming ko'rsatkichi deportatsiya qilinganlarning jami soni yoki barcha tarixiy davrlar bo'yicha qayd etilgan o'limlar soni emas; u tadqiqot mualliflari tomonidan demografik rekonstruksiya asosida hisoblangan ortiqcha o'limlar bahosidir. Shu sababli ushbu ko'rsatkichni rasmiy qayd etilgan o'limlar bilan aynan bir ma'noda ishlatish mumkin emas.

Tadqiqotda 1944–1959-yillar davomida tug'ilishlar tanqisligi 80,3 ming deb baholangan. Mualliflarning hisob-kitobiga ko'ra, deportatsiya bo'lmaganida ushbu davrda tug'iladigan bolalar soni real ko'rsatkichdan 62,1 foiz yuqori bo'lishi mumkin edi. Bu ko'rsatkich majburiy ko'chirishning uzoq muddatli demografik oqibatlarini anglash uchun muhimdir.

Biroq ortiqcha o'limlar va tug'ilishlar tanqisligini qo'shib, hosil bo'lgan natijani vafot etgan odamlar soni sifatida ko'rsatish noto'g'ri. Birinchi ko'rsatkich o'limlar bilan, ikkinchisi esa yuz bermagan tug'ilishlar bilan bog'liq. Ularning ikkalasi ham demografik yo'qotishlarni tavsiflaydi, ammo turli hodisalarni ifodalaydi.

Inson yo'qotishlarining demografik ahamiyati nafaqat umumiy aholi sonining qisqarishida, balki uning yosh va jins tarkibida ham namoyon bo'ladi. Bolalar va mehnat yoshidagi kishilarning vafoti oilalarning iqtisodiy imkoniyatlarini kamaytirgan, keksalarning yo'qotilishi esa avlodlararo bilim va tajriba uzatilishiga ta'sir ko'rsatgan. Shu ma'noda, o'limlar deportatsiyaning faqat statistik emas, balki ijtimoiy oqibatlarini ham aks ettiradi.

Demak, deportatsiya bilan bog'liq inson yo'qotishlarini to'liq anglash uchun rasmiy o'lim ko'rsatkichlari, ortiqcha o'limlar va tug'ilishlar tanqisligi alohida tahlil qilinishi kerak.

Majburiy deportatsiya insonlarning nafaqat yashash joyini, balki ularning kundalik hayotini tashkil etgan ijtimoiy munosabatlarni ham o'zgartirdi. Tarixiy vatanidan ko'chirilgan aholi avvalgi turar joylari, yer-mulk, mehnat aloqalari,

qo'shnichilik munosabatlari va jamoaviy hayot shakllaridan ajraldi.

Oila deportatsiya oqibatlarini eng bevosita boshdan kechirgan ijtimoiy institutlardan biri bo'ldi. Ko'chirish jarayonida qarindoshlar bir-biridan ajralishi, oilaning ayrim a'zolari kasallanishi yoki vafot etishi mumkin edi. Oilalar yangi joyga kelgach, uy-joy topish, oziq-ovqat bilan ta'minlanish va bolalarni parvarish qilish kabi kundalik vazifalarni cheklangan resurslar sharoitida bajarishga majbur bo'ldi.

Oilaviy hayotga ta'sir qilgan yana bir omil — maxsus ko'chmanchilar rejimi edi. Ushbu maqomga ega bo'lgan aholi ma'muriy nazorat ostida yashagan, ularning harakatlanishi va yashash joyini o'zgartirish imkoniyatlari cheklangan. Nazoratning aniq shakllari turli davr va guruhlarda farq qilgan bo'lsa-da, bu rejim deportatsiya qilinganlarning erkin hayotini sezilarli darajada cheklagan.

Ijtimoiy oqibatlarning muhim yo'nalishlaridan biri mehnat faoliyatidagi o'zgarishlardir. Deportatsiya qilingan aholi yangi hududlarda mavjud ish o'rinlariga moslashishi, ko'pincha avvalgi kasbi yoki xo'jalik yuritish tajribasidan farqli faoliyat bilan shug'ullanishi kerak bo'lgan. Qrim tatarlarining O'zbekistondagi dastlabki joylashuvi asosan kolxoz va sovxozlar bilan bog'liq bo'lgan. Keyinchalik ayrimlari sanoat korxonalari, qurilish maydonlari va boshqa ish joylariga o'tgan.

Bu jarayonni oddiy iqtisodiy migratsiya sifatida talqin qilib bo'lmaydi. Iqtisodiy migratsiyada shaxs yoki oila ko'chish to'g'risida ma'lum darajada mustaqil qaror qabul qilishi mumkin. Deportatsiyada esa yashash joyi davlat qarori bilan belgilangan. Shu sababli ko'chirilganlarning mehnat faoliyati va kasbiy moslashuvi majburiy ko'chirish hamda huquqiy cheklovlar sharoitida kechgan.

Ta'lim ham ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Yangi hududga ko'chirilgan bolalar maktabga qatnash, o'qish tiliga moslashish va oilaviy qiyinchiliklar bilan bog'liq muammolarga duch kelishi mumkin edi. Ta'lim jarayonidagi uzilishlar ayrim oilalarda avlodlararo ijtimoiy imkoniyatlarga ta'sir ko'rsatgan. Biroq ushbu masala bo'yicha umumiy xulosa chiqarish uchun hududlar va yillar kesimidagi maktab hisobotlari hamda arxiv ma'lumotlarini alohida

o'rganish lozim.

Mahalliy aholi bilan munosabatlar ham bir xil kechmagan. Ba'zi joylarda qo'shnichilik, mehnat hamkorligi va kundalik yordam shakllangan bo'lsa, boshqa hududlarda uy-joy va oziq-ovqat tanqisligi kabi muammolar kuzatilgan. Shu sababli deportatsiya qilinganlar va mahalliy aholi munosabatlarini faqat bir yoqlama tasvirlash ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmaydi.

O'zbekiston misolida ijtimoiy moslashuvni o'rganish deportatsiya qilingan xalqlarning yangi sharoitda hayotini qayta tashkil etish jarayonini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, keyinchalik shakllangan ijtimoiy aloqalar deportatsiyaning dastlabki majburiy xususiyatini va insoniy yo'qotishlarini bekor qilmaydi. O'zbekiston SSR Stalin davridagi deportatsiyalar tarixida muhim o'rin egallaydi. Respublikaga turli davrlarda majburan ko'chirilgan etnik guruhlar joylashtirilgan bo'lib, koreyslar va qrim tatarlarining tarixi bu jarayonning muhim misollaridan hisoblanadi. O'zbekistonning deportatsiya qilingan aholini qabul qilishdagi o'rnini o'rganish uchun respublika miqyosidagi statistik ma'lumotlar bilan bir qatorda, mahalliy joylashtirish va mehnat sharoitlariga oid hujjatlar ham muhimdir.

Qrim tatarlarining deportatsiyasi ushbu mavzuda ayniqsa muhim o'rin tutadi. Pohlning 2024-yildagi tadqiqotiga ko'ra, 1944-yilgi operatsiya davomida qariyb 200 ming qrim tatarlari deportatsiya qilingan va ularning 150 mingdan ortig'i O'zbekistonga kelgan. Muallifning maqolasi asosan Rossiya Federatsiyasi Davlat arxivi (GARF) hujjatlari va nashr etilgan hujjatlar to'plamlariga tayanadi.[4] O'zbekistonga kelgan qrim tatarlarining ko'pchiligi dastlab qishloq xo'jaligi korxonalariga joylashtirilgan. Biroq moddiy ta'minotdagi muammolar, yashash sharoitining og'irligi va ishga joylashish ehtiyoji ularning ayrimlarini boshqa mehnat sohalariga o'tishga undagan. Pohlning 2014-yilda chop etilgan tadqiqoti ham qrim tatarlarining O'zbekistonda maxsus ko'chmanchilar sifatida joylashtirilishi va keyinchalik sanoat korxonalari hamda qurilish ishlarida mehnat qilishi masalalarini yoritadi.

Joylashtirish siyosatining ijtimoiy oqibatlarini o'rganishda ikki jihatni

farqlash lozim. Birinchisi — markaziy hukumatning aholini majburiy ko'chirish va ma'muriy nazorat qilish siyosati. Ikkinchisi — ko'chirilganlarning O'zbekiston hududidagi kundalik hayoti, mehnati, mahalliy aholi bilan aloqalari va yangi sharoitga moslashuvi. Bunday farqlash tarixiy jarayonni bir tomonlama talqin qilishdan saqlaydi. Chunki deportatsiya qilinganlar yangi sharoitda mehnat qilgan, oilalar qurgan va madaniy an'analarini saqlashga harakat qilgan bo'lsalar-da, bu hayot deportatsiya bilan bog'liq huquqiy cheklovlar va moddiy qiyinchiliklar doirasida kechgan. O'zbekistonning turli hududlarida joylashtirish sharoitlari bir xil bo'lmagan. Shu sababli respublika miqyosidagi umumiy raqamlar bilan cheklanmasdan, Toshkent viloyati, Samarqand va boshqa hududlardagi joylashtirish jarayonlarini alohida o'rganish maqsadga muvofiq. Buning uchun mahalliy arxiv hujjatlari, xo'jalik hisobotlari, aholini ro'yxatga olish materiallari va deportatsiya qilingan oilalarning xotiralarini qiyosiy tahlil qilish kerak.

Demak, O'zbekiston tarixi nuqtayi nazaridan deportatsiyalarni o'rganish faqat majburiy ko'chirilganlar sonini aniqlash emas, balki ularning kundalik hayoti, huquqiy maqomi, mehnat faoliyati va ijtimoiy aloqalarini ham yoritishni talab etadi.

Deportatsiyalarning madaniy oqibatlarini tarixiy yashash hududidan ajralish, an'anaviy turmush tarzining o'zgarishi va jamoaviy madaniy makonning buzilishi bilan bog'liq bo'ldi. Madaniy meros faqat tarixiy binolar yoki moddiy buyumlar majmuasidan iborat emas. U til, og'zaki ijod, urf-odatlar, diniy amaliyotlar, oilaviy marosimlar, tarixiy xotira va avlodlararo bilim uzatilishini ham qamrab oladi. Deportatsiya qilingan xalqlar uchun tarixiy vatan bilan bog'liq geografik muhitning yo'qolishi madaniy hayotga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. An'anaviy qishloq va shaharlar, qarindoshlik tarmoqlari, qabristonlar, diniy va jamoaviy yig'ilish joylari insonlarning tarixiy o'zligini shakllantirgan muhim omillar edi. Majburiy ko'chirish ushbu muhit bilan kundalik aloqalarni uzgan.

Qrim tatarlarining tajribasida Qrim yarimoroli nafaqat geografik hudud, balki tarixiy xotira, til, urf-odat va jamoaviy o'zlikning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. 1944-yildagi deportatsiya ularning tarixiy vatandan ajralishiga olib keldi.

O'zbekistonda shakllangan yangi ijtimoiy muhitda qrim tatar oilalari o'z an'analarini saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish masalasiga duch keldi.

Madaniy merosning uzilishi bir necha shaklda namoyon bo'lishi mumkin. Birinchidan, avvalgi hududda shakllangan an'anaviy kasblar va xo'jalik yuritish usullari yangi joyda davom ettirilmasligi mumkin. Ikkinchidan, qarindoshlar va jamoa a'zolarining turli hududlarga tarqatilishi marosimlar va jamoaviy tadbirlarni tashkil etishni qiyinlashtiradi. Uchinchidan, bolalarning yangi til va ta'lim muhitiga moslashuvi ona tilining oiladan tashqarida ishlatilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, madaniy meros deportatsiya sharoitida butunlay yo'qolib ketgan deb hisoblash to'g'ri emas. Ko'plab oilalar til, og'zaki hikoyalar, taomlar, musiqa, urf-odatlar va diniy marosimlar orqali o'z madaniy an'analarini saqlashga harakat qilgan. Bunday jarayonlarni o'rganishda oilaviy xotiralar va og'zaki tarix manbalari muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniy merosning saqlanishi ko'pincha oilaning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan. Kattalarning bolalarga ona tilida murojaat qilishi, tarixiy voqealarni hikoya qilishi, an'anaviy taomlarni tayyorlashi va urf-odatlarni davom ettirishi madaniy xotiraning uzatilishiga yordam bergan. Shu jihatdan oila deportatsiya sharoitida milliy o'zlikni saqlashning muhim ijtimoiy muhiti sifatida namoyon bo'ladi. Biroq madaniy merosning saqlanish darajasini aniq baholash uchun turli davrlar va hududlar bo'yicha alohida dalillar kerak. Masalan, ona tilining avlodlar orasida ishlatilishi, ta'lim tili, madaniy tashkilotlar faoliyati va oilaviy marosimlar haqidagi ma'lumotlar birgalikda o'rganilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pohl, J. Otto. *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. Westport, CT: Greenwood Press, 1999.

2. Statiev, Alexander. "Soviet Ethnic Deportations: Intent versus Outcome." *Journal of Genocide Research*, 11(2–3), 2009, pp. 243–264. [<https://doi.org/10.1080/14623520903118961>](<https://doi.org/10.1080/14623520>

[903118961](#)).

3. Gladun, O., Rudnytskyi, O., & Kulyk, N. "Estimation of Demographic Losses of Crimean Tatars Caused by the 1944 Deportation." *Demography and Social Economy*, 2(30), 2017, pp. 11–28. <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.011>.

4. Pohl, J. Otto. "The 1944 Soviet Deportation of Crimean Tatars to Uzbekistan and the Urals as Special Settlers." *Wschodnioznawstwo*, 18, 2024, pp. 15–31. <https://doi.org/10.4467/20827695WSC.24.003.20618>.

5. Pohl, J. Otto. "Soviet Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars." *International Crimes and History*, No. 15, 2014. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ustich/article/557270>.